

"SHASHQATOR" LARDA IRFON IFODASI

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i03.018>

Latipov Hayot Ramazonovich

filologiya fanlari falsafa doktori (PhD),

BuxDu o'zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti

Qurbonova Dilafr'o'z Nosir qizi,

BuxDU adabiyotshunoslik: o'zbek

yo'nalishi 2-bosqich magistrant

Annotatsiya: Maqolada “irfon” tushunchasining mohiyati, uning tasavvufdagi o‘rni hamda Isroil Subhoniyl shashqatorlarida irfoniyl g‘oyalar qanday badiiy ifodalangani tahlil qilingan. Shashqatorlarda insonning ruhiyl poklanish, nafsni tiyish, Haqni anglash va ma’naviyl kamolot sari intilish jarayoni yoritiladi. Muallif shoirning asarlari orqali “o‘zini bilgan inson Haqni tanir” degan irfoniyl haqiqatni ochib beradi.

Kalit so‘zlar: irfon, tasavvuf, shashqator, ma’rifat, hikmat, nafs, ruhiyl poklik, Isroil Subhoniyl.

Annotation: The article analyzes the essence of the concept of “irfan”, its position in Sufism, and the artistic reflection of spiritual knowledge in Isroil Subhoniyl’s shashqators. It explores the poet’s expression of spiritual purification, self-awareness, and the struggle with the ego as a path to divine understanding. The research emphasizes that Subhoniyl’s poems convey the mystical idea: “He who knows himself, knows his God.”

Keywords: Irfan, Sufism, Shashqator, spirituality, wisdom, Subhoniyl, self-awareness, purification.

Аннотация: В статье рассматривается сущность понятия «ирфон», его место в суфийской традиции и художественное выражение духовных идей в «шашкаторах» Исроила Субхония. Анализируются мотивы духовного очищения, самопознания и борьбы с нафсом как пути к познанию Всевышнего. Автор показывает, что творчество Субхония пронизано идеей: «Кто познал себя — познал Бога».

Ключевые слова: ирфон, суфизм, шашкатор, познание, духовность, Субхоний, самосознание, очищение.

Irfon – aql chirog‘i ojiz qolgan zulmatda, qalb quyoshining porlashidir. U – tomchining o‘zini ummon deb bilishi emas, balki ummonning ichida ekanligini his qilib, o‘zligidan kechishidir. Irfon — shunchaki bilim emas, balki qalb ko‘zi bilan ko‘rish, borliqning botiniyl sirlarini anglash san’atidir. Uni ta’riflash uchun oddiyl so‘zlar ba’zan ojizlik qiladi, chunki irfon

— ruhning Haqiqat sari qilgan go‘zal parvozidir, inson ko‘nglidagi g‘uborlarning artilishi va u yerda ilohiy nurning jilvalanishidir. Agar ilm kitobdan o‘qilsa, irfon yurakdan o‘qiladi. Bu shunday bir holatki, unda inson borliqning tashqi qobig‘ini yorib o‘tib, uning ichidagi ma‘naviy javohirlarni ko‘ra boshlaydi.

Tasavvuf ahli irfonni "Haqni tanish" deb atashgan. Bu — aql yetolmagan manzilga ishq va kashf orqali yetib borishdir. Orif uchun har bir zarrada bir hikmat, har bir yaproqda bir maktub bor. U dunyoga ko‘z bilan emas, basirat bilan boqadi. Shu sababdan ham orif irfon sohibidir.

"Irfon" so‘zi arabchadan kirib kelgan bo‘lib, ilm, bilim, donish, tafakkur, idrok va olamni anglash kabi keng ma‘nolarni anglatadi.¹⁸ Bu tushuncha insonning dunyoni tushunishi, uning mohiyatini anglab yetishi va chuqur bilimga ega bo‘lishini ifodalaydi.

Irfonning asl manbasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, u aqldan yuqori bo‘lgan, bilishning oliy darajasi hisoblanib, haqiqat, qalb sifatleri, ruhiy holatlari bilan bog‘liq ilmlarning mohiyati tasavvuf terminologiyasidagi “ladun”, “botin”, “asror”, “qalb ko‘zi”, “hol”, “maqom”, “fanoyi baqo”, “mukoshafa”, “mushohada” kabi atamalar orqali izohlanadi.

Tasavvuf va irfon istilohlari bir-biriga bog‘liq tushunchalar bo‘lgani uchun ham ko‘pincha bir ma‘noda istifoda etilgan. Tasavvuf irfonga nisbatan umumiy tushuncha bo‘lib, “ilm”, “amal” va “hol” birligidan tashkil topgan yaxlit sistemadir. Tasavvufning ko‘lami keng, ya‘ni bir kishi so‘fiy bo‘lib, orif bo‘lib shakllanmasligi, tariqatga kirib, irfondan baxra olmasligi mumkin. “Orif” so‘zi “so‘fiy” terminiga nisbatan yuksak, oliy darajadagi ma‘noda qo‘llaniladi, ya‘ni orif Allohning ismi va sifatlarini idrok etgan, o‘z (nafs) borlig‘idan kechib, Haq borlig‘i (Alloh) bilan bor bo‘lgan kishidir. Orif irfon sohibi, haqshunosdir. Demak, irfon tasavvufning ilmiy va zehniy (bilish) tomonini ifodalasa, tasavvuf va tariqat irfon ilmining amaliy ko‘rinishi, Allohni anglash, borliqni tanishning ilohiyot bilan bog‘liq usulidir.

Botiniy olamini ma‘rifat tuyg‘usi qurshab olgan pok qalb sohibi Isroil Subhoni “Shashqator”larida aql bilan anglab bo‘lmaydigan uchinchi ko‘z, botiniy “hol” orqali hosil bo‘ladigan “irfon” ilmi salmoqli o‘rinni egallaydi. Shashqatorlarning har bir satri “ma‘rifat”, “hikmat”, “ladun”, “ma‘ni”, “sir-asror”, “farosat”, “mukoshafa” deb ham nomlanadigan “irfon” ilmi bilan sug‘orilgan deya olamiz. Aslini olganda, shashqatorlarning asosiy mavzu ko‘lami ham irfoni-tasavvufiy g‘oyalarga yo‘g‘rilgan.

Kambag'allik bilan sinaydi Xudo,
Sog'-salomat o'tsang davlat beradi.
Boylik ko'p narsadan aylagay judo
Evaziga quruq savlat beradi.
Dorboz kabi o'ngga yursang bir balo,
Chapga yursang ham shu - dashti Karbalo¹⁹.

¹⁸ Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2009. – B. 279.

¹⁹ Subhoni. Shashqator. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019. – B. 120-33.

Irfon ruhiy-ma'naviy poklikni talab etadigan hodisadir. Irfonning mohiyatini "tatib ko'rgan biladi" hikmatida yashiringanki, buni chuqur idrok eta olgan iste'dodli adib Isroil Subhoniy o'z shashqatorlarida uni bosh g'oya sifatida qo'llash orqali ilohiy ma'rifat va ma'naviy yetuklikka erishishni maqsad qilgan. Yuqoridagi oltilik ham shu g'oyaga xizmat qilgan deyishimiz mumkin. Inson bu o'tkinchi tiriklik dunyosiga kelibti-ki, Alloh unga bergan barcha ne'matlar sinov uchun bo'ladi, avvaliga kambag'allik, turli xil yo'qchilik, kasalliklar bilan sinaydi. Agar inson shu kabi qiyinchiliklardan sog'-salomat, iymoniga putur yetkazmay o'ta olsa, endi qani chin insoniy mohiyatini saqlab qola olarmikan deya boylik, mansab, obro' berib ham sinab ko'radi. Bu endi avvalgi berilganidan ham og'ir va undan o'tishni hamma ham eplay olmaydigan sinovdir.

"Boylik sinov - kimni yuksaltirar, kimni yiqitar", "Mol ko'paysa, hol o'zgarar"²⁰ deganlaridek, boylikni har kim ham ko'tara olmaydi. Mol-davlat kelganda insonning asl yuzi ko'rinadi. Shu sababli ham boy bo'lish oson, chin insoniyligini saqlab qolgan holda odam bo'lib qolish qiyin, aslida. Bu o'rinda shoir mol-davlat, boylikni qoralamoqchi emas, albatta. U bir sinov vositasi, xolos. Muqaddas dinimizda ham kuchli, boy mo'min bo'lishga chorlangan.

Tasavvufda kambag'allik – bu shunchaki moddiy nochorlik emas, ruhiy kamtarlik va dunyodan ozodlik holati. Alloh bandasini faqirlik bilan sinaydi – ya'ni insonni mol-dunyodan kechishga, faqat Yaratuvchiga suyanishga o'rgatadi. Bu holat Payg'ambar (s.a.v.) hadisida ham ifodalangan: "Faqirligim – faxrimdir". Demak, bu misra – faqirlikni Allohga yaqinlik sinovi sifatida talqin etadi.

"Sog' - salomat yurish" – barcha holatda ham sabr va rozilikda bo'lish demakdir. Ya'ni kim sinovdan shikoyatsiz, ya'ni ruhan isyon qilmasdan o'ta olsa, u ruhiy davlat (ichki boylik)ga erishadi. Bu yerda "davlat" – nafaqat mol-davlat, balki ma'naviy boylik, qalb tinchligin – ruhiy xotirjamlik ma'nosida hamdir.

Boylik – insonni avvalo nafsiy tobelikka soladi: uni "avaylaydi", ya'ni ehtiyot qilib, xizmatini qildirtiradi. Lekin bu – ozodlikni yo'qotish demakdir. Shuning uchun so'fiylar: "Boylik qo'lda bo'lsin, ko'ngilda emas," - deydilar.

Yaratgan boylikni in'om etarkan bandadan shukr va zikrni talab qiladi, lekin aslida insonning ruhini sinaydi. Bu misrada muallif soxta shukurni tanqid qiladi: kim boy bo'lib, faqat til bilan "shukr" desa, aslida sinovdan o'ta olmaydi, yengiladi. Botiniy boyliklar evaziga berilgan savlatdan esa inson uchun hech qanday naf yo'qdir.

Dorboz kabi, o'ngga yursang bir balo,

Chapga yursang ham shu - dashti Karbalo²¹.

Bu yerda "dorboz" – tasavvuf yo'lida yuruvchi solik (orif) timsolidir. Dorboz ip ustida yuradi – har ikki tomonga ozgina og'ishsa, yiqiladi. Xuddi shunday, ruhiy yo'lga kirgan kishi ham "e'tidol" (me'yor, o'rta yo'l)ni saqlamasa, halok bo'ladi. Tasavvufda "o'ng" va "chap"

²⁰ O'zbek xalq maqollari. T.Mirzayev, A.Musoqulov, B.Sarimsoqov. – Toshkent: Sharq, 2005. – B. 512-358.

²¹ Subhoniy. Shashqator. Toshkent: O'zbekiston, 2019. – B. 120-33.

ramziy ma’noda: “O‘ng” – haddan ortiq taqvo, mutaassiblik, o‘zini boshqalardan ustun qo‘yish. “Chap” – dunyo havasiga berilish, nafs istagini quvish. Har ikki hol ham ruhiy muvozanatni buzadi. Shuning uchun Haqiqat yo‘lida yurgan odam dorbozga o‘xshaydi – har qadamda hushyor, me’yorni saqlashi lozim. Kim Haq yo‘lida yurmoqchi bo‘lsa, u har ikki chekkadan yiroq bo‘lishi kerak. Haddan oshish ham, beparvolik ham halokatdir. Bu – “vasat yo‘li” (o‘rtacha, mo‘tadil yo‘l) haqidagi Qur’oniyl g‘oya: “Sizlar mo‘tadil (o‘rta) ummat qildik.”²²

Qissadan hissa chiqarilishi kerak bo‘lgan oxirgi ikki yakunlovchi misralari esa keng tarqalgan tariqatlardan biri Naqshbandiya ta’limotining mol-davlatga bo‘lgan munosabati bilan yakun topadi: Go’yoki bu hayoti dunyo bamisoli bir dor-u, biz esa undagi dorbozlarmiz. Bir tarafimizda kambag‘allik jari bo‘lsa, narigi tomonimizda badavlatlik chuquri bordir. Har ikkalasi ham falokat, aslimizni aniqlash uchun bizga berilgan bir sinovdir. Faqat ichki hol, sabr, rozilik va tavozi insonni yuksaltiradi.

Boyluk – ilohiy ne‘mat emas, mas’uliyatli sinovdir; kambag‘allik – baxtsizlik emas, ruhiy tozalanishdir. Ikkala tomonga ham chalg‘imasdan faqat va faqat bizga chizib berilgan eng to‘g‘ri yo‘ldan shahdam qadam tashlasakkina barchamiz ko‘zlagan farahbaxsh manzilimizga yetamiz. Bejizga mazkur ta’limotning asosiy shiori "Dast ba kor-u, dil ba yor" deyilmagan. Ya'ni Xudo ko'nglingda bo'lgan holda o'zing bir kasb-kor bilan mashg'ul bo'lgin, daydi darveshlar kabi tilanchilik qilma, dunyoning minnatli oshini yema, o'z moddiy ehtiyojlaringni biron bir kasb-hunar orqali qondir, degan aqidasiga hamohang shu aqidaning ikkinchi qismi - qalbingda Xudoga va hayotga muhabbat bo'lsin degan shior bor.

Inson o'z aybini ko'rolmas, faqat
O'zgalar aybiga tashlaydi nazar.
Bu tariqa urchib ketmasdi illat
O'z vaqtida payqab tuzatsa agar.
Eshak o'z aybini ko'rsaydi bot-bot
"Odam" bo'lar edi, hech bo'lmasa ot²³.

Irfon istilohi ilohiy ilm sifatida "insonning o‘z nafsini poklashi, riyoziat chekishi, ibodat qilishi, zikr qilishi, xilvatda o‘tirishi va jazbaga berilishi bilan sayru suluk bosqichidan o‘tishi, qalbi ilhom va “ishroq” manbaiga aylangandan keyin haqiqatga erishishi”²⁴ning ifodasidir. Bu shashqator ham chuqur irfoniyl ma’noga ega bo‘lib, insonning nafs bilan kurashi, o‘zini tanish, va kamolot sari intilish jarayonini yoritadi.

Bu yerda insonning nafsiiyl zaifligi ko‘rsatilmoqda. Insonning eng katta dushmani – e’tiboridan chetda qolgan o‘z nafsidir. Bunday o‘z erkiga qo‘yilgan, vaqtida jilovlanmagan nafs esa insonni o‘z kamchiligini tan olishdan to‘sadi, boshqalarning aybini ko‘rishga majbur qiladi. Alaloqibat, insonni takabbur, riyokor, zolim va kibru havo egasiga aylantiradi. Irfoniyl ma’noda esa bu holat – “o‘zini bilmagan inson” darajasi. Chunki Allohni bilishning yo‘li “o‘zini bilish,

²² Qur’oni karim. Abdulaziz Mansur tarjimasi. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2017. Baqara surasi, 143-oyat.

²³ Subhoniyl. Shashqator. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019. – B.120-68.

²⁴ Жузжоний А.И. Тасаввуф ва инсон. – Тошкент: Адолат, 2001. – Б. 12.

ya’ni nafsini tanish”dan boshlanadi. “Nafsini tanish” degani – nafsini bardavom nazoratda tutib, tarbiyalab borish demakdir. Chunonchi, "Kim nafsini tanisa, Robbini tanir" hadisi ham shunga ishorat etadi.

Bulardan shuni anglash lozimki solikning sayr-sulukdan asosiy maqsadi – nafsiga orif bo‘lish. Buning uchun esa, avvalo, inson o‘ziga berilgan keng imkoniyat va muhim vazifani to‘laqonli anglamog‘i kerak. Mazkur asosiy vazifa Alloh azza va jalla marhamat etgan: “Men ins va jinsni ibodat uchun yaratdim...”, oyati karimasida kelgan haqiqatdir. Demak, insonning yaratilishidagi bosh maqsadi – Robbisiga ibodat qilish, ibodatning tub mohiyati esa nafsni tanib, ilohiy ma’rifatni qo‘lga kiritmoqdir:

Nafskim, ul ayshini mudom istagay,
Sanga gunoh o‘ziga kom istagay.
Ganj uza istarki, yilon topsa bahr,
Andin emas bahra, vale g‘ayri zahr.
Chekma aning komini istab azob,
Tavba bila qilg‘il anga ehtisob²⁵.

Navoiyga ko‘ra esa, tariqat yo‘lovchisi hech qachon nafsiga taslim bo‘lmasligi va uni zaharli ilondek chaqib ziyon yetkazishiga aslo yo‘l qo‘ymasligi uchun har dam hushyor bo‘lish barobarida sidq ila tavba etib borishi ham lozim. Mutasavvif So‘fi Olloyorning ta’biri bilan aytadigan bo‘lsak, “nafs” atalmish sarkash tuyaga (quturib ozor bermasidan avval – boshdan oq) burunduq solib, uning tizginini ma’rifat arqoni bilan mahkam tutmoq ham ayni muddaodir:

O‘zing past aylasang nafsing zabardast,
Boshing chaynab solur chun ushturi mast,
Burung‘a bodi kibr esmay burundin,
Burundiq sol anga qo‘pmay burundin...
Bu mehnat birla ul ammorai dun,
Na bo‘lg‘ay mutmaina bo‘lsa bir kun²⁶.

Aytish mumkinki, nafs mutmaina oriflar maqomidir. Bu maqomda Alloh lutfi, irodasi va solikning riyozati bilan oriflik rutbasi in’om etiladi. Ya’ni, bunda dastlab nafs ammoradagi jaholatni malomat ila yenggan lavvoma nafs, ilhom beradigan nafs mulhama tomon odimlaydi. Keyinchalik nafs mulhamada ishq tug‘yoni basirat ko‘zining ochilishiga turtki bo‘ladi. Natijada esa, tamkin holga kelgan nafs ma’rifat nuri bilan ilohiy jamolni tamosha qilish va mushohada etish sifatlariga erisha boshlaydi.

Bu tariqa urchib ketmasdi illat
O‘z vaqtida payqab tuzatsa agar²⁷.

Ushbu misralarda isloh, ya’ni o‘zini tuzatish g‘oyasi ilgari surilmoqda. Irfoniy nuqtai nazardan, inson har bir illatni o‘z vaqtida sezib, undan tavba qilsa, ruhiy poklanadi. Bu – tazkiya

²⁵ А.Навоий. МАТ. 20 томлик, 7-том. – Тошкент: Фан. 1991. – Б. 323.

²⁶ С.Оллоёр. Саботул ожизин. – Тошкент: Чўлпон. 1991. – Б. 91.

²⁷ Subhoni. Shashqator. Toshkent: O'zbekiston, 2019. – B. 68.

nafs, ya’ni “nafsni tozalash” yo‘li. Agar inson o‘zida g‘azab, hasad, kibr, riyo kabi illatlarni tan olib, tavba va murojat bilan ularni davolasa, bu uni safoga – ruhiy poklik darajasiga olib chiqadi.

Eshak o‘z aybini ko‘rsaydi bot-bot

"Odam" bo‘lar edi, hech bo‘lmasa ot²⁸.

Bu misralar tasavvufiy ramzga asoslangan. “Eshak” bu yerda jaholat, nafs, g‘aflat timsoli. Tasavvufda eshak – og‘ir, ammo anglamas holatdagi insonni bildiradi. Agar inson “eshak” kabi o‘z aybini tan ololmasa, u hayvoniy darajada qoladi. Ammo agar bot-bot o‘zini muhokama qilsa, o‘z nafsini tanisa, u “odam” bo‘lishga yaqinlashadi – ya’ni insonga xos kamolotga erishadi. “Odam bo‘lar edi, hech bo‘lmasa ot” deganda esa, ruhiy yuksalish bosqichi nazarda tutilgan. “Ot” – kuch, harakat, yo‘l yurish timsoli. Demak, o‘z aybini tanigan inson ruhiy sayrga kirishadi, Haq yo‘lida harakat qiladi. Mazkur shashqator insonni o‘zini tanishga, nafsini poklashga va Haqqa yuzlanishga da’vat etadi. U o‘zini tanimagan, faqat boshqalarga nazar solgan insonni tanqid qiladi. Tasavvufda bu “muhasabai nafs”, ya’ni o‘zini tekshirish amaliyoti bilan bog‘liq. Bu g‘oya "Baqara surasi, 44-oyat" mazmuniga hamohang:

“O‘zingizni unutib, boshqalarga ezgulikni buyurasizlarmi?”²⁹ Bu oyat ham insonni o‘zini tuzatmasdan boshqalarga nasihat qilish illatidan ogohlantiradi. Isroil Subhoniyl ushbu oltilik orqali irfoniyl tarbiyaning mohiyatini she’riyl shaklda ifodalagan:

Kim o‘z aybini ko‘rsa – Haqqa yaqinlashadi. Kim boshqalarning aybini qidirsal – nafsiga qul bo‘ladi demoqchi shoir. Isroil Subhoniyl shashqatorlarida “irfon” tushunchasi insonning ruhiyl poklanish, nafsni yengish va Haqni tanish jarayoni sifatida talqin etilgan. Shoirning har bir misrasi insonni o‘zini anglash, qalbni musaffo tutish, dunyo sinovlarida e’tidoldan chiqmaslikka chorlaydi. Shoir shashqatorlari orqali “O‘zini bilgan inson Haqni tanir” degan irfoniyl haqiqat badiiyl shaklda ifodalangan. Uning ijodida kambag‘allik va boylik, sabr va sinov, nafs va ma’rifat o‘rtasidagi kurash insonning ma’naviyl kamolot yo‘lini belgilaydi.

Demak, Subhoniylning irfoniyl shashqatorlari tasavvuf falsafasining muhim tamoyillari – nafsni tiyish, e’tidolni saqlash, shukr va sabr ila Haqqa yaqinlashish g‘oyalarini xalqona, sodda, ammo chuqur falsafiyl mazmunda ifodalay olgan badiiyl yodgorlikdir. Ularda Qur’oni karim, hadis va Naqshbandiya tariqati ta’limotlari bilan uzviyl uyg‘unlik mavjud bo‘lib, ular o‘zbek mumtoz adabiyotining uzviyl davomi sifatida ahamiyatlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Subhoniyl. Shashqator. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019. – 120 b.
2. O‘zbek xalq maqollari. T. Mirzayev, A. Musoqulov, B. Sarimsoqov. – Toshkent: Sharq, 2005. – 512 b.
3. Qur’oni karim. Abdulaziz Mansur tarjimasi. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2017. Baqara surasi, 143-oyat.

²⁸ Subhoniyl. Shashqator. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019. – B. 68.

²⁹ Qur’oni karim. Abdulaziz Mansur tarjimasi. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2017. Baqara surasi, 44-oyat.

4. Subhoniy. Shashqator. – Toshkent: O'zbekiston, 2019. – 120 b.
5. Жузжоний А.Ш. Тасаввуф ва инсон. – Тошкент: Адолат, 2001. – 220 б.
6. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Ma'naviyat, 2009. – 447 b. (“Irfon va komil inson” bo‘limi).
7. А.Навоий. МАТ. 20 томлик. 7-том. – Тошкент: Фан. 1991. – 420 б.
8. С.Оллоёр. Саботул ожизин. – Тошкент: Чўлпон. 1991. - 116 б.
9. diss.natlib.uz
10. ziyouz.com